

Piet de Moor

HOTEL EUROPA

BEELD VAN EEN GESPANNEN WERELD

VANGENNEP ✓ AMSTERDAM

INHOUD

Voorwoord 9

1. Midden 13

2. Muren 25

3. Parallellen 43

4. Grenservaringen 81

5. Weerberichten 107

6. Standplaatsen 127

7. Sporen 167

8. Verdichtingen 187

9. Ambivalenties 201

10. Identiteit 235

11. Utopia 259

Personenregister 283

Dankwoord en verantwoording 291

VOORWOORD

Hotel Europa is een geheel herziene en bijgewerkte editie van *Schemerland* (2005). Het gaat om een groot essay dat de neerslag is van mijn fascinatie voor het gebied dat op het einde van de Koude Oorlog weer met de term Midden-Europa werd beschreven en gewaardeerd. Vanaf ongeveer 1981 reisde ik geregeld naar het oosten, naar de landen achter het IJzeren Gordijn, de zogenaamde communistische satellietstaten die toen op het punt stonden zich uit de greep van het Kremlin te bevrijden. Maar behalve naar het Midden-Europese kerngebied (Polen, Hongarije) reisde ik nog verder oostwaarts om de constitutie van de Sovjet-Unie en Rusland te peilen. Ik doorkruiste alle republieken van Joegoslavië en was begin jaren negentig in Sarajevo toen daar de Bosnische burgeroorlog uitbarstte. Ik verkende de Balkan en bezocht in Albanië zowel de steden (de hoofdstad Tirana, het magische Gjirokastër) als het binnenland.

Ik las geschiedenisboeken, essays en romans. Ik verdiepte me geestdriftig in de Oost-Europese fictie omdat de historische overzichten, hoe degelijk ze ook waren, het patina misten dat ik wel aantrof in de verhalen die de schrijvers van die landen schreven. Ik deel de indruk die de Italiaanse schrijver en essayist Corrado Augias in zijn boeiende *I Segreti d'Italia* heeft verwoord: 'Ook als ze uit verbeelding is geweven slaagt de literatuur erin de werkelijkheid krachtige impulsen te geven, wat haar sterkte is.' Augias citeert zelf de grote expert in reisliteratuur Attilio Brilli, die in zijn *In viaggio con Leopardi* uitlegt wat het verschil uitmaakt tussen de argeloze toerist en de reiziger die zich met goede literatuur wapent voor hij zich op weg begeeft: wat die laatste met zijn eigen zintuigen waarneemt wordt versterkt door de blikken en indrukken van wie hem op zijn tocht is voorafgegaan, zodat er een fascinerend

spel van verdubbelingen en nieuwe, verrassende composities in tijd en ruimte ontstaat.

In Boedapest zou ik me zonder het werk van György Konrád en Imre Kertész verweesd hebben gevoeld. In Triëst, aan de Italiaanse grens met Joegoslavië, was de Donau-deskundige Claudio Magris mijn gids, en in Albanië, het land van de dubbelkoppige adelaar, Ismail Kadare. Met het werk van al die schrijvers, met wie ik lange gesprekken voerde, heb ik me volgezoegen.

Hotel Europa is het resultaat van al die rusteloosheid. Ik onderbrak mijn tochten enkel om thuis mijn belevenissen en ervaringen zo goed mogelijk te formuleren. Want de schrijver onder de zwervers moet zich van tijd tot tijd vastbinden aan zijn stoel als hij wil voorkomen dat al zijn ervaringen en impressies tussen zijn vingers wegglijpen. Niemand wist dat beter dan de doorgewinterde Russische reiziger Konstantin Paustovski, die uit eigen ervaring sprak toen hij onder meer in *De gouden roos* uitlegde dat zijn reisnotities niet veel waard geweest zouden zijn als hij niet ook het zitvlees van de kamergeleerde had gehad om ze uit werken.

Toch is *Hotel Europa* niet het zoveelste reisboek in rij. Het is in de eerste plaats een verslag over literatuur, politiek, maatschappij en geschiedenis.

In mijn eigen tijd bestrijkt *Hotel Europa* een periode van ongeveer vijfentwintig jaar (1981-2005), in mijn eigen ruimte is het boek op het hart van Midden-Europa gericht. Maar in het veel tragere tempo van de literaire tijd brengt *Hotel Europa* ook een dialoog tussen de geselecteerde tekstfragmenten op gang. Het boek vormt een polyfonie van citaten, een collage van Centraal-Europese en andere stemmen die echoën tussen de onzichtbare muren van de geschiedenis. Kafka klinkt naast Xenofon, Sebald naast Stendhal. Wie protagonist is in het ene verhaal treedt als figurant in het andere op. Het drama is overal aanwezig. *Hotel Europa* brengt een waaier van thema's in beweging. In die baaiert van stemmen, landschappen, kreten en gefluister duikt af en toe ook wel eens mijn 'ik' uit de coulissen op.

Midden-Europa. Het woord heeft de toverklank verloren die het in de jaren tachtig en negentig had. In een nummer van *Transit – Europäische*

Revue publiceerde Timothy Garton Ash in 1999 een essay waarin hij zich afvroeg waar *Mitteleuropa* nu eigenlijk wel mocht liggen. In zijn bijdrage constateerde hij dat de oprichters van de Visegrád-groep (Polen, Hongarije en Tsjecho-Slowakije, nu ook V4 genoemd) in 1991 de bedoeling hadden het bekrompen Midden-Europese nationalisme van het interbellum voorgoed te overwinnen en de gunst van het Westen te verwerven, ‘wat ook werkelijk lukte’. Vervolgens stelde Garton Ash vast dat de Visegrád-landen, etnisch vrij homogeen als ze waren, het democratiseringsproces succesvoller doorliepen dan de postcommunistische, etnisch gemengde landen, die meer aanleg zouden hebben voor het autoritaire staatsbestel. Intussen is die analyse, die natuurlijk aan de Joegoslavische oorlogstragedie schatplichtig was, achterhaald. Met lede ogen constateren we dat Polen, Tsjechië en, in mindere mate, Slowakije zich spiegelen aan Hongarije dat zich bij monde van premier Viktor Orbán als een *illiberale* democratie ophemelt – een *contradictio in terminis*. Onder het scherm van de Europese Unie, ook geïnspireerd door reactionaire partijen in West-Europa en de *America Firsters* overzee, is die V4-club ontvankelijk voor Ruslands autoritaire model. Het lijkt erop dat die Midden-Europese groep in eigen regie wil heropvoeren wat hij in het voorbije tijdperk van de ‘geknechte geest’ (Czesław Miłosz) onder dwang moest ondergaan. Als dat klopt, geraakt Midden-Europa of ‘het nieuwe oostblok’, gekneld tussen wal en schip, wat in het beeld van een gespannen wereld resulteert.

De inzet is de vrijwaring van wat de grote Duitse historicus Heinrich August Winkler in zijn essaybundel *Zerbricht der Westen?* (2017) ‘het normatieve project van het Westen’ heeft genoemd: een door de burgerlijke samenleving gestuwd beschavingsproject dat elk individu de mogelijkheid biedt zich in vrijheid te ontplooien in een op rechtsprincipes steunend, staatkundig verband. Want wat het Westen uniek maakt in de wereld zijn niet alleen zijn waarden, maar tevens zijn uit de scheiding der machten gewonnen, natuurlijke autoriteit, zijn vermogen en wil om de inbreuken op het nooit voltooide beschavingsproject te registreren, te corrigeren, ongedaan te maken, er kritisch over na te denken, de herinnering eraan wakker te houden en vooral te voorkomen dat beschavingsbreuken zich herhalen. De verontrustende vraag luidt

nu of het Midden-Europese kerngebied, dat gedurende vele decennia van dictatoriaal bestuur de grondwettelijke principes van de rechtsstaat heeft moeten ontberen, uit eigen beweging van dat normatieve project afscheid neemt.

Ten slotte een bedenking bij de geest van dit boek. De grote Franse essayist Michel de Montaigne leerde me de woorden van andere schrijvers zo te kiezen dat ze mijn eigen betoog kracht bijzetten: ‘Want wat ikzelf niet zo goed kan zeggen omdat mijn taal of mijn verstand daar te zwak voor is, laat ik anderen zeggen. Ik tel mijn citaten niet, ik weeg ze af. Als ik met hun aantal eer had willen inleggen, zou ik er twee keer zoveel genomen hebben.’

Met Montaignes procedé als leidraad heb ikzelf de stemmen verzameld die me tijdens mijn Midden-Europese excursies hebben aangesproken en geïmponeerd. Ik heb die stemmen geregistreerd en gemengd alsof het gerechten waren, ik heb ze met kruiden uit de eigen tuin bestrooid en op smaak gebracht. Zo is *Hotel Europa*, om een laatste keer Montaigne aan te halen, mijn eigen ‘fricassee’ geworden. Ik heb erin geroerd en ervan geproefd tot ik vond dat het genoeg was en het gerecht kon worden opgediend.

Piet de Moor

BERLIJN, december 2017

1. MIDDEN

‘... Op 15 augustus vertrekken veel mensen, dan kun je op je gemak een veranda met uitzicht op zee uitzoeken – en een lucht inademen die je toch alleen aan de randen van Europa vindt, in het midden nergens.’

[FRANZ KAFKA, *Brief uit Heringsdorf*, 1 augustus 1919]

Waarin een reis in de donkere lagen van de atmosfeer begint. Een poging tot het omschrijven van Midden-Europa met de hulp van György Konrád, Milan Kundera, Timothy Garton Ash en enkele anderen. En verder het verhaal van Dževad Karahasan over de vernietiging van Hotel Europa, het symbool van het kosmopolitische Sarajevo.

‘Hij is dom, hooghartig en zelfingenomen. Hij verdraagt geen kritiek en omdat hij altijd omringd is door vleiers, vindt hij zichzelf een genie. Hij is zelfzuchtig, lomp en heeft geen enkele interessante vriend,’ schreef de moeder over de zoon. Die zoon was de laatste keizer van Duitsland, *Imperator Rex, I.R.*, ook wel *Immer Reisebereit* geheten omdat hij zo graag met zijn trein door Europa zeulde. Wilhelm II was een hansworst.

In zijn memoires die hij na de Grote Oorlog schreef, maakte de Duitse diplomaat en mecenas Harry Graf Kessler de Duitse keizer uit voor rotte vis. Voor Kessler was de Duitse vorst een toonbeeld van smakeloosheid. Wilhelm II, die Duitsland in de Grote Oorlog had meegesleurd, had geen stijl. Zijn literaire en artistieke smaak was beneden peil. Hij vergiste zich voortdurend in de keuze van raadslieden en vrienden. Politieke intuïtie had hij niet ontwikkeld. Daardoor had de keizer, aldus Kessler, de slechte instincten die sluimerden in het Duitse volk gevoed. Voor Kessler, wiens Wilhelm-beeld door de moderne geschiedschrijving bevestigd wordt, was de Duitse keizer een gekroonde wilde die de Duitse natie de reputatie van barbaarsheid had bezorgd. In zijn herinneringen noemde Kessler de Duitse keizer grof en kwaadaardig, laag en wreed, een Nero, een zwakkeling, een lafaard, een meedogenloze streber, een grootspreker, een leeghoofd en een opsnijder, een van top tot teen verachtelijk man.

Kessler had oog voor de gemeenschappelijke trekjes van Hitler en Wilhelm II, want net als de Führer had de keizer ‘een grote bek en niets erachter, als het erop aankomt’. In zijn Nederlandse ballingsoord Doorn hield de Hohenzollern-keizer lange nachtelijke monologen. Torenend op kussens loochende hij elke verantwoordelijkheid voor de Duitse nederlaag

in de Grote Oorlog en gaf hij af op joden en journalisten, die hij op het gifgas van Fritz Haber wilde trakteren. *‘Ich glaube, das Beste wäre Gas.’*

In Dresden had de Duits-joodse romanist Victor Klemperer net als Kessler overeenkomsten tussen de oude keizer en de nieuwe dictator Adolf Hitler gezien. ‘De heldhaftige allures en de voorliefde voor een kitscherige romantiek heeft hij [Hitler] met hem [Wilhelm] gedeeld, of liever, hij heeft hem daarin enorm overtroffen,’ noteerde Klemperer in zijn *Lingua Tertii Imperii – De taal van het Derde Rijk* (1946). Maar waren het niet allemaal kitsch-figuren, die gekroonde hoofden: de Russische tsaar Nicolaas II in Petersburg evenzeer als de Duitser Wilhelm II in zijn Berlijnse slot of Franz Joseph, de grijze keizer van de Dubbelmonarchie, in zijn Weense Hofburg?

Toen in 1918 de rook van de Grote Oorlog was opgetrokken, kon de balans van al die keizerlijke en koninklijke familieruzies worden opgemaakt. Ondanks het verdwijnen van de monarchen Wilhelm en Nicolaas hadden Duitsland en Rusland (Duitsland meer dan Rusland) hun kerngebied zo goed als behouden. Die imperia verloren hun vorst, maar hun ruggengraat was niet gebroken. Het Duitse rijk bleef in de vorm van de Weimarrepubliek bestaan en uit het Russische imperium ontstond de Sovjet-Unie.

De hardste klap kwam terecht in het vollemaansgezicht van het Habsburgse Rijk, dat verbrokkelde. De reus verloor zijn wankel evenwicht omdat hij, in tegenstelling tot Duitsland en Rusland, als veelvolkerenstaat alleen bij gratie van een dynastie had bestaan. Daaraan was nu definitief een einde gekomen. Maar in de nationalistisch gezinde staten die uit de fragmentering van de Dubbelmonarchie en de nasleep van de oorlog ontstonden, werden minderheden systematisch onderdrukt. Dat leidde overal tot verbittering en revanchisme. Joegoslavië slokte een deel van het centrum op en ging zijn eigen weg als het Koninkrijk van Serviërs, Kroaten en Slovenen. Hongarije was gefrustreerd omdat bij het Verdrag van Trianon het Hongaarssprekende Transsylvanië in Roemeense handen was gevallen. Het Midden viel uiteen in rivaliserende pacts en ententes waardoor Centraal-Europa in het interbellum definitief verkruiemde.

Toen ik de Hongaarse schrijver György Konrád bijna dertig jaar geleden vroeg wat de benaming Midden-Europa in hem opriep – iets

geografisch of iets cultureels – benadrukte hij dat het culturele aspect de boventoon voerde in een duidelijk geografisch begrensd gebied. Konrád: ‘Midden-Europa is een deel van Europa waar meer dan honderd miljoen mensen leven. De industrialisering, de modernisering en de verburgerlijking zijn er later opgetreden dan in West-Europa en een beetje vroeger dan in Rusland. Het is een gebied waar de burgers geen adequate staatsformatie konden vinden. Tussen staat en maatschappij, staat en volk, bestond steeds een conflict. Men kon het nationalisme van het Franse type niet zonder meer in dit gebied importeren. Men wilde dat wel, en onze filosofen en schrijvers hebben het in de negentiende eeuw geprobeerd, maar daar kwamen alleen maar moeilijkheden van. We hebben een aantal mogelijkheden verzuimd, bijvoorbeeld de democratisering of de federalisering.’

Gemiste kansen, inderdaad. In het interbellum zetten het cultiveren van de nationale staat en het verheerlijken van het staatsbelang de deur wijd open voor autoritarisme, bureaucratisme en militarisme in Centraal-Europa. De geestelijke horizon vernauwde. Het neerdalen van het IJzeren Gordijn na de nederlaag van de nazi’s degradeerde het oude Midden tot een schemerbestaan in de periferie. Maar dat het Midden er ooit was geweest, besepte ik nogal plots toen ik, bijna 23 jaar, in 1973 in Brussel de nachttrein nam naar West-Berlijn om daar twee jaar te gaan wonen. Ik installeerde me in een wagon van de *Deutsche Reichsbahn*, een DDR-coupé. Bij het naderen van West-Berlijn nipte ik vlak voor Griebnitzsee koffie uit glazen waarop Mitropa stond gegraveerd, de afkorting van *Mitteuropäische Schlaf- und Speisewagen AG*. Maar terwijl ik uitstapte in *Bahnhof Zoo* begon voor de andere reizigers pas voorgoed de rit door dat zonderlinge gebied dat Viktor Jerofejev in zijn roman *De goede Stalin* een treinreis ‘in de donkere lagen van de atmosfeer’ heeft genoemd.

In die tijd overheerste in het Westen de indruk dat het Midden (Praag, Warschau en Boedapest) in het oosten of, nog hatelijker, in het Oostblok lag. Milan Kundera was daarover ontzet. In 1984 omschreef de Tsjechische schrijver Midden-Europa in *Un Occident kidnappé oder die Tragödie Zentraleuropas* als een deel van het Latijnse Westen dat onder Russische overheersing was geraakt, een tussengebied, een

Zwischeneuropa, een schemerland dat geografisch in het centrum, cultureel in het westen en politiek in het oosten lag.

Kundera: ‘Gekneld tussen de Duitsers aan de ene en de Russen aan de andere kant putten de krachten van deze naties zich uit in de strijd om te overleven, in de strijd voor hun taal.’ In het ‘geopoëtische’ essay dat hij onder de titel *Moja Evropa* (Mijn Europa) samen met de Pool Andrzej Stasiuk schreef, typeerde de Oekraïense schrijver Joeri Androechovitsj dat Centraal-Europese leven tussen hamer en aambeeld als volgt: ‘Tussen Russen en Duitsers gekneld te zitten, dat is het historische lot van Midden-Europa. De Midden-Europese angst schommelt historisch tussen twee zorgen heen en weer: de Duitsers komen, de Russen komen. De Midden-Europese dood, dat is de dood in het kamp of in de gevangenis, een collectieve dood. Massamoord, zuiveringen. De Midden-Europese reis, dat is de vlucht. Maar vanwaar waar naartoe? Van de Russen naar de Duitsers? Of van de Duitsers naar de Russen? Goed, dat voor een geval van nood Amerika nog op de wereld is.’

Een constant gegeven in de Europees-continentale geschiedenis is de ambivalente politieke en culturele affiniteit tussen Duitsland en Rusland, geografische reuzen die ooit lange, gemeenschappelijke grenzen hadden. Duitsland is wellicht altijd al een mentaal gespleten land geweest dat met één oog naar het westen en met een ander naar het oosten lonkte. De Duitse ambitie om direct met het machtscentrum Moskou te onderhandelen, ging ten koste van de directe contacten met de vertegenwoordigers van de civiele cultuur in Sofia en Boekarest, in Praag, Warschau en Boedapest. Het Midden belandde in de dode hoek van wat toen nog de Europese Gemeenschap was: een balkonnetje van het transatlantische platform, dat door de Nederlandse publicist Willem L. Brugsma ooit spottend ‘de Verenigde Staten van het westerse deel van het verdeelde Europa’ werd genoemd. Hoe hard dat daar aankwam, verwoordde de Poolse essayist Adam Michnik toen hij schreef dat Polen zich ging voelen als een schizofrene impresario ‘die ervan droomt directeur te worden van een Parijse opera, maar de baas is over een bordeel in een afgelegen Russisch gouvernement’.

In zijn boek *Het duivelspact* analyseert Sebastian Haffner (1907-1997) zes voorbeelden van de dubbelzinnige Duits-Russische fixaties. Haffner

concludeert dat Berlijn en Moskou er altijd meer baat bij hadden om hun afkeer voor elkaar ondergeschikt te maken aan hun gemeenschappelijke belangen. Berlijn en Moskou maakten graag afspraken met elkaar omdat ze meenden dat hun aparte (en vaak geheime) agenda's daardoor juist doeltreffender gerealiseerd konden worden. Ondanks het bestaan van de Europese Unie is het slot van dit verhaal nog niet verteld. De as Moskou-Berlijn is nooit helemaal gebroken. Vooral de Duitse sociaal-democratie gedraagt zich tegenover Rusland alsof ze van het Kremlin nog iets moet krijgen, alsof het nog niet goed tot haar is doorgedrongen dat Duitsland al verenigd is en de Sovjet-Unie niet meer bestaat.

Ook mag je de taalaffiniteiten in de Duits-Russische betrekkingen niet onderschatten. Maar het Duits van Moskou en Berlijn kan het Duits niet vervangen dat in het Midden werd gesproken. Het Duits van Moskou en Berlijn is de taal van de onderdrukkers, het Duits van het Midden was het Duits van de gemeenschap der Europese volkeren, 'niet het Duits van de Duitsers, maar het Duits van het Habsburgse rijk, van Wenen, Praag en Czernowitz, met zijn speciale toon, waaraan de joden veel hebben bijgedragen,' aldus de schrijver Aharon Appelfeld (in Philip Roths interviewboek *Over het vak*). Jonge joodse mannen en vrouwen correspondeerden met elkaar in de taal van Goethe. 'Geliebtes Julienchen' schreef Gustaw Horwitz uit Wenen in 1866 aan Julia Kleinmann in Warschau. 'Verehrter und geliebter Gustaw!' antwoordde Julia uit Polen aan Gustaw in Oostenrijk.

De ware pan-Slavische taal, zo werd het Duits van het Midden ooit door een Joegoslavische filosoof genoemd. In zijn korte essay *Die Mitte liegt ostwärts. Die Deutschen, der verlorene Osten und Mitteleuropa* uit 1986 merkte de West-Berlijnse cultuurfilosoof Karl Schlögel op dat waar intellectuelen uit Boedapest, Belgrado, Praag en Wenen elkaar ontmoetten, ze zich bedienden van de Duitse taal. Dat was geen culturele arrogantie voor wie weet dat er een tijd was waarin het Duits de *lingua franca* van het Midden- en Oost-Europese gebied (Wit-Rusland en West-Oekraïne) en zelfs van enkele delen van het Russische territorium is geweest. Een Oostenrijkse massamoordenaar zorgde ervoor dat het Europese Duits in Midden- en Oost-Europa het statuut kreeg van een dode taal.

Het interbellum was een schemertijd. Na het debacle van 1918 begon de aftakeling van het kosmopolitische Wenen, het *welthläufige* Wien. De val van de Dubbelmonarchie luidde een fatale ontwikkeling in, want de Duitssprekende minderheden in Oostenrijk voelden nu de aandrang om zich aan te sluiten bij het Duitse Rijk. Die drang was de prelude tot de tweede ondergang die in 1938 met de *Anschluss* werd bezegeld. In 1923 telde Wenen 200.000 joodse burgers, 11 procent van de hoofdstedelijke bevolking. Er was in het Duitse taalgebied geen stad waarvan de joden een groter deel uitmaakten. Na Warschau had Wenen de grootste joodse gemeente van Europa. Arme en rijke, slimme en dwaze, ontwikkelde en analfabete joden deelden er lief en leed, en niet-geassimileerden spotten er met geassimileerden in schlagers die iedereen uit het hoofd kende: *Herr Moritz Baum ein Jude ist,/ Er lässt sich taufen und wird Christ./ Jetzt rennt Herr Baum, es ist zu dumm,/ Das ganze Jahr als Christbaum rum*. In de verarmde Weense cafés zaten berooide joden gebogen over hun chocoladetaart, een ersatz van cichorei en kaneel, en slurpten hun dubbele slivovitsj in naargeestige amusementslokalen.

Het Midden dat na de Tweede Wereldoorlog het Oosten was geworden, kreeg in het stalinistische tijdperk een 'kwaliteit' waarover het in het interbellum niet had beschikt. De bevolking van de satellietstaten – Polen voorop – was door Hitlers raciale moordzucht homogener geworden. Dat maakte dat ze ook na de val van de Muur weinig etnische conflicten kenden en het er redelijk rustig bleef, tot opluchting van Brussel en de Europese Unie. In elk geval waren ze minder roerig dan de Balkan-volkeren, die in het Joegoslavië van de overleden maarschalk Tito in de jaren tachtig de messen weer slepen. In zijn essaybundel *Geschiedenis van het heden* heeft de Britse publicist Timothy Garton Ash de vinger gelegd op de ironie van de nieuwe homogeniteit in het midden van Europa. Want nu bleek dat de nieuwe democratieën in Centraal-Europa alleen wortel konden schieten in 'gezuiverde' naties, die hun vreemde elementen waren kwijtgeraakt of zich ervan ontdaan hadden en die hun multi-etnisch reliëf hadden uitgevlakt. Garton Ash: 'De herleving van de gedachte van "Centraal-Europa" in de jaren tachtig hield ook een huldiging in van de vooroorlogse etnische en culturele

mengeling van de streek: gemengde steden, zoals Praag en Czernowitz of Bratislava – voordat het Bratislava heette –, waar mensen als vanzelfsprekend drie of vier talen spraken; grote minderheden, vooral van joden en Duitsers; multiculturalisme avant la lettre. Toch leek een van de eerste voorwaarden om gezien te worden als onderdeel van het politieke Centraal-Europa in de jaren negentig nu juist te zijn dat men niét Centraal-Europees in die oudere betekenis was.’

Overgebleven zijn fossielen. De gebouwen die op de Weense ring de verloren macht representeren, vormen een onvrijwillige en pompeuze encensering. Het stuk is gespeeld, de acteurs zijn naar huis, maar de rekwisieten zijn blijven staan. Die ‘potemkinse’ constructies zijn de toeristische attracties van Wenen, de waterhoofdstad van een geamputeerde staat die zich na Hitlers nederlaag in een hypocriete slachtofferrol begon te koesteren. De Slavische namen herinneren aan het volkerengewoel dat Wenen ooit tot een bruisende stad had gemaakt. Naast postmeester Hasselbrunn treffen we er juwelier Schafransky en kolonel Monteschitzky aan. De maître d’hôtel van het Weense hotel Bristol kan best Smekal, Schramek of Kozák heten. In een verloren straat waar Wenen wel een uitloper van de Balkan lijkt, werkt misschien een kapper die Milenkovitsj heet en die wie weet een naamgenoot is van een elektricien in Subotica of een ander plaatsje in Pannonië.

Een van de laatste getuigen van de Midden-Europese ziel trof je een paar jaar geleden nog aan in de gedaante van Hotel Europa in Sarajevo, de Bosnische hoofdstad, die haar naam heeft ontleend aan het Turkse woord saraj of paleis, ook wel een verzameling gebouwen waarin het militair-administratief bestuur resideerde. In dat pand logeerde ik bij het uitbreken van de Bosnische oorlog in februari-maart 1992 toen in Bosnië een referendum over de onafhankelijkheid van de republiek werd georganiseerd. In mijn oude en dierbare reisgids *Frommer's*, die allang tot de verzonken wereld van vóór 1989 behoort, staat een telefoonnummer van Hotel Europa, maar het heeft geen zin het nog te kiezen. Eind juli 1992 werd het hotel, waar gevluchte vrouwen en kinderen waren ondergebracht, door een granaat getroffen. Tijdens de bluswerken sloegen nog eens vijf granaten in. Vijf mensen, die de

vlammen probeerden te doven, werden daarbij gedood. De agressors hadden hun doelwit goed gekozen. De vernietiging van Hotel Europa, een symbool van het voor iedereen toegankelijke Sarajevo, was de prelude van de grote belegering van de Bosnische stad door de barbaren. Ze ontketenden er volgens de Servische schrijver Aleksandar Tišma een bandietenoorlog, aangesticht en aangewakkerd door schurken die de bestaande etnische spanningen slechts als voorwendsel gebruikten om hun rijkdom en hun macht, die door de val van het communisme in het gedrang waren gebracht, te handhaven of te vergroten.

Evenwijdig met de Vase Pelagića, waar Hotel Europa stond, ligt de Vase Miskina die zelf in het verlengde ligt van de Sarači. Al die straten lopen parallel met de rivier Miljacka die onder Sarajevo's beroemde en beruchte bruggen stroomt. De fysionomie van de Vase Miskina is Oostenrijks, die van de Sarači oriëntaals. In het midden sta je bij wijze van spreken op de grens van het oude Habsburgse imperium en het Osmaanse Rijk. Aan westerse zijde beieren de klokken in orthodoxe en katholieke torens. In het oosten roept de muezzin vanaf de minaretten op tot het gebed. De islamitische godshuizen zijn oud en verweerd, de bouwstenen van de Gazi-Husrev-Beg-moskee zijn harig als de huid van de ezels die zich eeuwen aan de levergele muren hebben geschuurd.

Toen begin 1992 enkele gewapende heethoofden van de Servisch-nationalistische partij barricades opwierpen in Sarajevo en zo het leven in de stad voor de eerste keer ontredderden, trok theaterregisseur Dževad Karahasan, een moslim, zijn zondagse pak aan om met zijn Servische vrouw een wandeling te maken in het gevaarlijkste deel van de stad. Door daar te gaan flaneren wilde het echtpaar tonen dat het zich niet liet intimideren door de herrieschoppers. Met hun wandeling lieten ze zien dat ze de normaliteit die in Sarajevo plots op de proef was gesteld wens-ten te behouden. De Karahasans behoorden tot de talrijke sarajlija's of hoofdstedelingen die opkwamen voor de bestendiging van de vreedzame en beschaafde geest van Sarajevo. Zo'n medestander was ook de moslim-hoofddirecteur van *Oslobođenje* die zijn krant de ene dag in Latijnse en de volgende dag in cyrillische letters liet verschijnen, tot tevredenheid van alle liberale lezers die van Sarajevo hielden. Maar met die vormen van hoofse beschaving en consideratie werd weldra korte metten gemaakt.

Ik luisterde naar Dževad Karahasans verhaal in de kleine lounge van dat smoezelige Hotel Europa. Karahasan hield erg veel van dit pand, niet omdat het oud en mooi zou zijn (het was redelijk oud, maar zeker niet mooi), maar omdat het de liberale kern van Sarajevo het best belichaamde. Staand aan de uiterste rand van het Turkse gedeelte markeerde het de grens met de Oostenrijkse wijk. Hotel Europa was een draaischijf waar iedereen in en uit liep: Serviërs waren er even welkom als moslims, joden of Kroaten. Aan de muren hingen naïeve schilderijen met oosterse motieven, vale tapijten riepen een zweem van het exotische Oosten op, de gastenkamers met hun kitscherige abat-jours waren overdag nog somberder dan 's nachts en door de badkamer liepen leidingen die er lang over deden voor ze de gasten warm water gaven. 'Maar doordat het west en oost in zich verenigt, concentreert dit hotel als een lens de divergerende stralen van wat Sarajevo werkelijk is,' schreef Karahasan in *Sarajevo, portret van een in zichzelf gekeerde stad*.

Achter het waarneembare Sarajevo verborg zich de onzichtbare hoofdstad die er nu niet meer is. De nog zichtbare kern van die onzichtbare stad wordt gevormd door de Čaršija, wat vier wegen of kruising – en vandaar ook markt – betekent. Daar maakten en verkochten de christelijke (orthodoxe en katholieke), islamitische en later joodse ambachts- en handelslui hun goederen, en stalden die uit in onooglijke winkeltjes. Rond de Čaršija klommen de oude wijken of *malaha's* op tegen de heuvels die de hoofdstad van Bosnië insnoeren. Als bladen van een bloem lagen de malaha's rond de kern van de stad: de moslimwijk Vranik, de katholieke malaha Latinluk, de orthodoxe wijk Taslihan en het joodse kwartier, dat Bjelave heette. De inwoners van de malaha's hadden hun eigen geloof, taal en tradities. Elke malaha was een in zichzelf gekeerde wereld, maar alle malaha's samen voedden de Čaršija, het zakencentrum en de knop van de bloem waar het sociale weefsel van Sarajevo het broost en het subtielst was: een vlechtwerk van wat de vele volkeren en religies in Bosnië in elkaar respecteerden.

Ooit was dit urbane principe uniek in Europa: in de malaha's werd 's avonds en 's nachts gewoond, geslapen en bemind, maar in de Čaršija stroomden overdag de handelaars uit alle wijken samen om handel te drijven en te overleven. 'In de Čaršija tonen alle culturen die in de ma-

laha's aanwezig zijn hun universele karakter, want in de Čaršija worden de algemeen-menselijke waarden gerealiseerd die iedere cultuur van nature in zich draagt: er wordt gewerkt en daarmee wordt de economische basis gelegd voor het bestaan op deze wereld, maar tegelijk tonen de mensen in de Čaršija elkaar hun solidariteit, men geeft er uiting aan de behoefte met elkaar te communiceren en voor elkaar open te staan,' aldus Karahasan over deze microkosmos, dit nieuwe seculiere Babylon waar Turks, Arabisch, Bosnisch, Servo-Kroatisch, Hongaars, Duits, Grieks en Italiaans gesproken werd. Het was een religieus en etnisch web dat met fijne taalkundige knopen was gefixeerd, een wereld die Karahasan met Jorge Luis Borges' *Aleph* vergelijkt, niet alleen een tweede Jeruzalem, maar ook een kristallen bol en spiegel waarin de hele wereld werd gevangen.

Die kieuwen, die zich in Sarajevo openden en sloten als levende organismen die de stad vol zuurstof zogen, zijn nu, na de oorlog, volgegoten met het pek van de haat. Ze zijn vernietigd door een barbaarse vijand die uit de bergen kwam en die het tere weefsel van de stad aan flarden scheurde. Sarajevo, waar de civiliserende bestanddelen van de oude Donau-monarchie niet opgehouden hadden zich met Midden-Europese allure te ontwikkelen, gaf de geest op de drempel van de eenentwintigste eeuw.

Toen ik in maart 1992 in Sarajevo een laatste keer logeerde in Hotel Europa, was alles nog intact: het hotel, de stad en de mensen. Toen kon ik voor het laatst zorgeloos gaan zitten in de pose van de Oostenrijks-Galicische schrijver Joseph Roth, de ogen tot dunne streepjes dichtgeknepen tegen het schelle licht. In 1927 had Roth, het onvermoeibare en schitterende journalistieke medium van die verdwenen wereld, in Sarajevo tevergeefs gezocht naar de bloedsporen die de opmaat hadden gevormd voor het monster dat Europa in de eerste hete dagen van augustus 1914 verraste: 'De stad heeft goede, lieve mensen, mooie vrouwen, onschuldige kinderen. Dieren die zich over het leven verheugen, vlinders op de stenen van het Turkse kerkhof. En toch is de oorlog hier begonnen, de wereld is vernietigd, en Sarajevo staat er nog. Het zou geen stad mogen zijn, maar een monument, een vreselijk aandenken voor iedereen.'